Kenyeres Zoltán

Lengyel András: Ellenkultúra peremhelyzetben

Harold Bloom híres könyve, a *Western Canon* szerint az irodalmi kánon a helyeselt szerzők jegyzéke, de ez a jegyzék örökös változásban van, folytatódik, és mégis folytonosan átalakul. 1998-ban, négy évvel Bloom könyvének első megjelenése után nálunk Szegedy-Maszák Mihály az *Irodalmi kánonok* című tanulmánykötetében azt írta, hogy „a művészet lényegéhez tartozik az értékelések múlandósága", de a művek megközelítése és megértése mégis kánonok hálózatában történik. Azóta sokan és sokat írtak nálunk is az irodalmi kánonok mibenlétéről és alakulástörténetéről, s ezeknek az irodalomtörténeti munkáknak sorába tartoznak azok a tanulmányok is, melyeket Lengyel András egybefont ebben a kötetében. De ő más szögből tekint erre a fogalomra, s nem annyira a kánonképzés időbeli egymásra következéseit, mint inkább az egyidejű értékelések hangsúlykülönbségeiből kialakuló térkép rajzolatát figyeli. Hogy H. Bloom szavánál maradjunk, mindig vannak helyeselt szerzők, mindig vannak, akik az értékelések középpontjába kerülnek, s vannak, akik messzebb, távolabb helyezkednek el, akikre kevesebb figyelem irányul, és vannak olyanok is, akikre éppen semmi figyelem nem irányul, mégis vannak, léteznek, léteztek. Lengyel András három fogalmat különít el, a mainstream, a peremhelyzet és az ellenkultúra fogalmát. A mainstream körülbelül azonos avval, amit Bloom vagy Szegedy-Maszák kánonnak nevezett, avval a különbséggel, hogy a perem viszont nem érték-, hanem csak helyzetjelölő fogalom. Érdekes, amit már a bevezető írásában fölvet, hogy pl. a Nyugat a maga korában peremhelyzetről indult, s a marginalitásból lett belőle mainstream. Ellenkultúráról pedig akkor beszélünk, amikor a peremre szorult/szorított irodalom fellázad a mainstream ellen. A könyv alcímében szereplő két szót vessző választja el egymástól, de valójában – legalábbis én így értelmezem – az ellenkultúra mindig peremhelyzetben van. Nincs mainstream ellenkultúra. Amint trend lesz belőle, megszűnik ellenkultúra lenni. A Nyugat a hivatalos fősodorral szemben ellenkultúrát hozott létre, de története során lassan, egy ponton túl – s ennek vitatható a periodizációja – az értelmiségi, literátus elit értékelése szerint a magyar irodalom fő áramát alkotta. Aztán a szocialista kultúrpolitika szemszögéből, egy időre, szinte egészen a 60-as évek derekáig újfent a marginalitás helyzetébe került.

*

De elméleti általánosságok helyett nézzük a kötet tanulmányait. Az első tanulmány arról a Barna Sándorról szól, akinek a nevét eddig legfeljebb azok hallották, akik alaposan ismerik a húszas évek eleji Bécsi Magyar Újság történetét, ő volt – mint Markovits Gyöngyi írt róla – a hivatalvezetője. Előbb itthon a Népszava könyvkereskedésénél dolgozott, aztán Az Est kiadóhivatalába került, a kommün idején egy kisebb sajtóbizottság tagja lett, emiatt emigrált. Aki szereti a filológiai nyomozómunka útját követni, annak egy érdekfeszítő novellával ér föl, ahogy Lengyel András felderítette ennek a – nem elfeledett, hanem – soha nem ismert életpályának az állomásait. A nácizmus előretörése Barna Sándort már Argentínában érte, ahol Dél-Amerika legjelentősebb antifasiszta kiadóját hozta létre. Itthon, Magyarországon s Európa-szerte betiltott könyveket adott ki, ő jelentette meg pl. Lajos Iván náciellenes könyvét, amely aztán spanyol fordításban bejárta a kontinenst. Rövidre fogom, amit a könyv részletesen elmesél: a háború után Barna Sándor 1948-ban hazajött, itthon aztán hamarosan letartóztatták, és 1952-ben a börtönben halt meg. Lajos Iván akkor már négy éve a sírban feküdt, ő egy szovjet büntetőtáborban végezte, valahol Kazahsztánban. Az antifasiszták és náciellenesek általában nem nagyon jártak jól hitükkel és meggyőződésükkel, a jobboldal ezen a tájon mindig biztonságosabb hely volt.

Az ellenkultúra, nem azonos azokkal a kulturális anyagokkal, művekkel, előadásokkal, amelyek a fennálló és támogatott kurzuskultúra ellenében jönnek létre, mintegy mégis létrejönnek, az ellenkultúra több ennél, az ellenkultúra nem a kurzuskultúra ellenében, hanem elhatározott szándékkal és tudatosan ellene születik meg. Ilyen volt az 1919 után Bécsbe emigrált társadalomtudományi, politológiai, filozófiai irodalom, és ilyen volt a Kassák Lajos körül tömörülő avantgárd, amely az 1920-as évek első felében Budapestről Bécsbe tette át „székhelyét". Az ő egyik fontos megjelenési fórumuk volt az a Julius Fischer Verlag, amelyről a könyv második tanulmánya szól. A céget Fischer Gyula, akkor már magyarosított nevén Gömöri Gyula alapította. Lengyel András ebben a tanulmányában sem az előtte járók kutatási eredményeit foglalja össze, hanem szinte nulláról indulva maga szöszmötöl az alapvető filológiai adatokkal. Kibont egy marginalitás-történetet, és ezek után, azt hiszem, nem lehet megírni a 20-as évek elejének irodalomtörténetét ennek a „marginalitásnak" az ismerete nélkül.

*

De van-e különbség marginalitás és marginalitás között? A marginalitásnak vannak-e fokozatai? Mert Vágó Márta semmiképpen nem

olyan mértékben marginális, mint Barna Sándor és Gömöri Gyula. Vágó Márta nevét mindenki hallotta, aki valamelyest is ismeri József Attila költészetét. Alakja feltűnt már József Jolán könyvében, írt róla Németh Andor és szinte mindenki, aki foglalkozott József Attila életével és környezetével. Vágó Márta maga már 1942-ben megírta emlékiratát, amely ugyan évtizedekkel később jelent csak meg könyv alakban, de kéziratát jó egynéhányan olvasták, és viták közé kerültek megállapításai. E vitákhoz kapcsolódva írt Gyertyán Ervin 1977-ben tanulmányt az akkor már megjelent könyvet használva. Vágó Márta emlékirata adatokat, érveket szolgáltatott ahhoz az akkor még – József Attila hivatalos megítélését illető – „égető" kérdéshez, hogy mi volt az arány József Attila tudatában egyfelől a pszichoanalízis és freudizmus másfelől a marxizmus között. Gyertyán Ervin (az akkor már rég elhunyt) Révai József álláspontjával szállt vitába, aki rombolónak nevezte a freudizmus hatását a költőre, s ezt a szélsőségesen elutasító álláspontot igyekezett ellensúlyozni Vágó Márta véleményével, aki ellenkezőleg, kiemelkedő szerepet tulajdonított József Attila költészetében a freudista motivációnak. Szabolcsi Miklós négykötetes, hatalmas vállalkozásában (1963–1998), alighanem a modern magyar irodalomtörténet legnagyobb vállalkozásában aztán fokozatosan perifériára szorult a marxista ideológiai megítélés szempontja, és a negyedik kötetben a hosszú ideig komoly és komor arcú vitákat egy lábjegyzet foglalta össze. Vágó Márta neve már az első kötetben is többször szerepelt, de a harmadik kötetben („*Kemény a menny*", 1992.) egy több alfejezetből álló nagy, több mint kilencven oldalas fejezet címét kapta: *A Vágó Márta-szerelem*. Mit lehet még ez után a részletes és minden egyes ide tartozó verset végigelemző vagy legalábbis egy-két mondattal megemlítő feldolgozás után írni? De lehet, tanú rá többek között Valachi Anna (2013), és tanú rá a jelen tanulmánykötet is.

Vágó Márta ebben a tanulmányban nem József Attila ürügyén jelenik meg, nem a nagy költő életrajz-alkatrészeként szerepel és nem is versmagyarázatok adaléka. Egy filológiai igényű, irodalomtörténeti értékű, pontos vonalakra törekvő portrérajz. Benne van, ami József Attila előtt, és benne van, ami József Attila után történt vele. Szó van az iskoláiról, a kamaszlány katolikus periódusáról, a félszeg-szeleburdi lány komoly, higgadt papájának szerepvállalásairól, a családi hátérről, a József Attila-szerelemről, aztán a nyolc évről, amikor nem voltak kapcsolatban egymással. És persze 1936–37-ről. Közben Márta 1932-ben Berlinben férjhez ment egy orosz-zsidó emigránshoz, Dr. Mark Mitnitzkyhez, s 1936-ban elváltak ugyan, de haláláig használta férje nevét: Mitnitzkyné Vágó Márta, így írta alá hivatalos leveleit. A tanulmány nagyon érdekes adalékokkal egészíti

ki eddigi ismereteinket, pl. nem sokan tudhatták eddig, hogy Vágó Márta csak 1941-ben kérte magyar visszahonosítását, addig nyilván a férje révén, un. Nansen-útlevéllel élt. A híres sarkkutató, aki 1905-től kezdve inkább már a politikai közélet jéghegyeit mászta, 1922-ben létrehozott egy intézményt, amely útlevéllel látott el közel félmillió embert, többségükben olyanokat, akik a bolsevik forradalom elől menekültek Európába. Az okmányt ötvenkét ország fogadta el, Nansen pedig Nobel-békedíjat kapott. (De ezt már én írom hozzá Lengyel András tanulmányához.)

Vágó Márta könyvéből tudjuk, Thomas Mann milyen kételkedő megjegyzést tett arra, hogy várható-e eredmény a pszichoanalitikus kezeléstől, amikor megtudta, hogy József Attila analízisbe jár. Ő nem hitt benne. Vágó Márta hitt, maga is járt kezelésre, később pedig egyre közelebb került a budapesti pszichoanalitikus iskola köreihez, és be is kapcsolódott tevékenységükbe. (Ennek az iskolának a történetét Harmat Pál már 1988-ban részletesen megírta.) Életének ehhez a szakaszához tartozik egy 1940-ben német nyelven írt szaktanulmány, amely az indiai társadalom és a brahmanizmus összefüggéseiről szólt mélylélektani szempontból. Lengyel András tanulmányának egyik legérdekesebb része az a néhány oldal, amelyen ezt a tanulmányt elemzi, és belehelyezi abba az alapvető felfogásába, amely következetesen végighúzódik az egész munkán. Az ti., hogy Vágó Márta könyve „a narratív identitásépítés dokumentuma" […], s azért emlékezett, hogy megértse mindazt, ami vele történt, azaz, hogy megértse önmagát". Engem meggyőzött Lengyel András ennek a koncepciónak az igazáról és helyességéről, de el tudok képzelni másféle értelmezést is. Arra gondolok – persze kellő pszichológiai szaktudás nélkül -, hogy az „ismerd meg önmagad" és a „fejezd ki önmagad" két óhaja nem szinonimái egymásnak, eltér egymástól a lélektanuk. A decemberi vonatsínek után nyomasztó lehetett Vágó Mártának, ami benne kavargott. Együttlétük második felvonásában, 1936–37-ben már nem szerelem kapcsolta József Attilához, hanem másféle érzés tartotta szinte fogságban, az a felelősség, hogy valaki élet-kétségbeesésében reménytelenül belé kapaszkodik. Ez a felelősség összeszedett a lelkéből mindent, a testvért, az anyát, a szeretőt, a barátot, a betegtársat, az analizáltat és az analizátort: sikertelenül. Ezt nem, hogy úgy mondjam, ön-megérteni akarta Vágó Márta, hanem előbb messze-messze eltolni, messze eltávolítani, túl a látóhatáron: ezért rohant el képzeletében Indiáig, és utazott vissza évezredeket. Ebből született a tudós értekezés. De ez nem segített, ettől nem könnyebbült meg, és akkor 1942-ben elhatározta, hogy mégis végigjárja az emlékezés útját, és kiírja magából az édeset és keserűt, és mintegy átadja a terhet az utókornak.

*

Ahogy olvasom Lengyel András könyvét (megvallom, jobban leköt, mint a megelőző hetekben olvasott regények) a lapok felső és alsó szélén sűrűn írom ceruzás jegyzeteimet, és még a két margóra is jut belőlük. Mert két margó van egy könyvlapon, a nyomtatott szövegtől jobbra és balra. Mármost, ha Lengyel András fogalompárját érzékeltetni kellene, azt lehetne mondani, hogy ha a lapon a nyomtatott szöveg jelenti a mainstream irodalmat, akkor tőle jobbra és balra van a marginalitás. És akikről ebben a könyvben tanulmányokat olvashatunk, azok valamiképp mindig a baloldali marginalitáshoz tartoztak. Az élet és a társadalom, a gondolkodás és munka ideológiai és erkölcsi baloldalán álltak. Oda tartozott Lakatos Péter Pál, dunántúli juhászok ivadéka, aki a húszas évek végén néha még antiszemita heccverseket írt, tagja lett az illegális kommunista pártnak, letartóztatták, megjárta a Gyűjtőfegyházat, oda tartozott Danziger Ferenc, Füredi József, akik a József Attila kutatások távoli mellékszereplői és odatartozott Szirtes Andor, aki az 1930-as évek elejétől addig, amíg 1942-ben be nem hívták munkaszolgálatba, egy sor meglepő és egészen nagyszerű társadalomtudományi-kritikai értekezést írt az akkor létező baloldali folyóiratokba. Aztán 1943-ban 37 kilóra fogyva elpusztult valahol Voronyezs környékén.

A Szirtes Györgyről szóló portréfejezet és a portréját megelőző tanulmány még a kötet többi írása közül is kiemelkedik. Lengyel András a szegedi irodalomtörténeti iskola képviselője, annak az iskolának, amely a szegedi egyetem, a könyvtár, a Tiszatáj folyóirat körül alakult ki az elmúlt évtizedekben, Péter László, Ilia Mihály a doajenje, és olyanok dolgoznak körében, mint Szajbély Mihály, Odorics Ferenc, Szilasi László, hogy csak néhány nevet említsek. Lengyel András több kötetnyi tanulmányt írt Kosztolányiról és József Attiláról, de velük kapcsolatban is legtöbbször addig háttérben maradt, látszólag marginális kérdésekből indult ki. Már 1990-ben megjelent *Útkeresések* című tanulmánykötetének előszavában megvallotta, hogy szeret olyan irodalomtörténeti jelenségekkel foglalkozni, amelyek a maguk idejében a fő áramlatok peremén helyezkedtek el, és marginális helyzetben bontakoztak ki. Ilyen volt az a kis értelmiségi kör, amelyhez Szirtes Andor is tartozott Justus Pállal, Tábor Bélával, Szabó Lajossal és még néhányukkal. De sokan nem voltak, legtöbbször elfértek egy jobb polgári lakás középső szobájában.

A kis kört „oppó”-nak” nevezték, mert minden lehetséges oldalról oppozíciót jelentettek be. Élesen és eltökélten antifasiszták voltak, de kívül álltak a maistream szociáldemokrácián is, elutasították az uralmon lévő Horthy-rendszert, de visszaborzadtak a bolsevizmustól és a sztálinista terrortól. Akik megérték közülük a háború végét, nem jártak jól az új

időkkel, Justus Pál évekre börtönbe került, a többieket félreállították. Szabó Lajos és Tábor Béla fordítóként éltek tovább, a kezdeti marxizmus-féleségtől diametrálisan eltérő munkáik megjelentetésére gondolni sem lehetett. Lengyel András tanulmánya a 30-as évekről szól, amikor politikai kriticizmusuk még Kautsky és Trockij irányába mutatott, szociológiai és filozófiai tájékozódásuk viszont elérte a kibontakozó Frankfurti iskolát. Tudtak Adornóról, Horkheimerről, s ezt azért kell kiemelten hangsúlyozni, mert ez olyan tájékozódási irány volt, amely nemcsak, hogy nem nyert nagyobb teret a hazai gondolkodás-történeteben, hanem lényegében véve kimarat belőle: az oppósok kísérlete félbemaradt s elenyészett. Jött a háború, aztán pedig az államvallássá lebutított marxizmus idején nemcsak lehetetlenné vált minden hasonló társadalomtudományi-elméleti kísérletezés, hanem még büntető felelősségre vonás veszélyével is járt.

Az uralomra jutó leegyszerűsített és tulajdonképpen félremagyarázott, sőt meghamisított marxizmusnak a „hegemóniáját" később könnyebb volt és veszélytelenebb az értéksemleges analitikus és neopozitivista irányok felől megkerüli, kikerülni, mint beépíteni a társadalomtudományi gondolkodásba a frankfurtiak kriticizmusának szellemét és más akkor korszerű társadalomfilozófiai elgondolásokat. A legszűkebb szakmai körök kivételével nemcsak Adorno és Horkheimer maradt le a humán értelmiség műveltség-térképéről, hanem Walter Benjamin és Jürgen Habermas ugyanúgy kimaradt, mint Karl Korsch, Herbert Marcuse, Erich Fromm, vagy Mannheim Károly, vagy mint a fenomenológiai irányok olyan nagy képviselője, mint Emmanuel Lévinas. A korszerű demokrácia-elven dolgozó (akkor még) fiatal ellenzék pedig ugyanolyan visszhangtalan és ugyanolyan hatástalan izolációban élt, mint a harmincas évek „oppósai". A rendszerváltás ebből a szempontból is készületlenül érte az értelmiségi elitet, s azok a filozófiai irányok törtek be az elsöpört marxizmus helyére, az ideológiai vákuum szívóhatására, amelyek a bizonytalanság és tétovaság idején nem kívántak határozott politikai állásfoglalást, és nem kértek számon erkölcsi elveket. A késő-heideggeri nyelvfilozófia értelmezéséből kiágazó hermeneutikai elgondolások akadálytalanul és kritikai ellenállás nélkül telepedtek le. Korszerűnek látszottak, holott évtizedes késéssel érkeztek ide, az európai gondolkodás perifériájára, és kényelmesen semlegesnek mutatkoztak a hirtelen plurálissá változott közéletben. A történelmi értelmezés helyére egy olyan értelmezés lépett, amely sui generis kiszűrt minden társadalmi-emberi vonatkozást, és evvel az eltárgyiasodások halmazára odahelyezte az eltárgyiasodott nyelvet.

*

Lengyel András marginalitástörténeti vázlatoknak nevezte el tanulmányait, én inkább baloldaliság-történeti kísérleteknek hívnám őket. De az általa használt „vázlat" szó sem pontos megnevezés, mert sorai és mondatai mögött nagyon gondos, nagyon körültekintő és fáradságos mikrofilológiai munka áll. Szereplőinek nemcsak a nehezen előbányászható élet-adatait közli, hanem figyelemmel van minden fellelhető apró részletre, hogy a szereplők írásainak szellemiségét meggyőzően bemutathassa. Nem lehetett könnyű, és nem mehetett gyorsan, sőt néha talán reménytelennek is látszott a vonatkozó anyagok megkeresése és feltárása, s a feltáró munkát tovább nehezítette, hogy nem igen támaszkodhatott irányadó és megbízható összefoglalásokra sem, melyekből a társadalomtörténeti összefüggések vonatkozásában kiindulhatott volna. Mint írja: „A modern magyar szellemi élet összefüggő története, minden eddigi próbálkozás ellenére voltaképpen máig megíratlan. Egyik oka ennek nyilvánvalóan a gyakori nézőpontváltás, amely a félig kész visszatekintéseket nem kiteljesíti, hanem félbehagyja – s újra kezdi egy másik nézőpontból. […] S ez a hektikus múltértelmezés a gyakorlatban teljes zavart okoz."

Természetesnek lehet tekinteni, hogy a társadalom történeti tudatának ebben a zavart, összekuszált állapotában margóra kerültek és perifériális helyzetbe jutottak a baloldali gondolkodás-történeti hagyományok. Nem is lehetett mást várni, amikor a hirtelen támadt nagy átalakulás első lépései közé tartozott Horthy Miklós újratemetése és koronás címer törvényesítése, aztán a Károlyi-szobor elmozdítása a Parlament elől. Az ilyen és ezekhez hasonló szimbolikus (és persze tényleges) aktusok jól mutatják a változások irányát. Amikor vannak olyan történészek, akik annak érzik szükségét, hogy Gömbös Gyuláról, Bárdossy Lászlóról vagy éppen Szálasi Ferencről alkossanak úgymond „objektív" és" tárgyilagos" pályarajzot, akkor azok, akik még változatlanul értéknek tekintik a Jászi Oszkártól Bibó Istvánig terjedő történeti-politikai irodalmat, az utópiák sorában pedig nem tartják ördögtől valónak a szocializmus gondolatát, és nem tekintik a marxizmust sem szitokszónak, azok nyitott érdeklődés örömével olvashatják Lengyel András könyvét. És alighanem egyetértenek a következő mondataival: „Az 1989-es váltás legnagyobb vesztese az ideológiai térben nyilvánvalóan az úgynevezett „szocializmus" gondolata (s mindaz, ami ehhez a fogalomkörhöz tartozik vagy oda besorolható). Érveket, amelyek ezt a diszkreditáló gyakorlatot alátámasztják, természetesen lehet találni – minden, ami történetileg létrejön, alapvetően antinómikus természetű. Maga az eszmerendszer azonban, amelyet e (ma

szitokszóként kezelt) névvel lehet összefoglalni, alapvető jelentőségű (s nem mellesleg kiirthatatlan) emberi vágyak foglalata."

A kötet záró tanulmánya aztán visszatér az 1930-as évekhez és a mikrofilológiához, és ahhoz a szakirodalomban már unos-untalan megtárgyalt kérdéshez szól hozzá, hogy mi volt a viszonya József Attilának az MKP-val. Kizárták, lehagyták, ő hagyta ott? Lerágott csont. Az olvasó a könyv végére érve szinte bosszankodva kérdi, mit lehet erről még kitalálni? És lehet. Mint a kötet nagy nyitó tanulmányában Vágó Mártáról, Lengyel András itt is tud érdekeset mondani azok számára, akik nem éppen szakkutatói a témának, azok számára pedig, akik szakkutatói, azokkal pedig folytatja az úgy látszik véget nem érő vitát. Volt idő, amikor a kizárás kemény aktusának feltételezése (megtetézve a freudista beütés bizonyítgatásával) a marxista értékelés szerinti elhelyezést kockáztatta a „fő vonalban" Petőfi és Ady után. Manapság aztán a kommunistaság okoz kényelmetlenséget. Jobb lett volna, ha nem lett volna. De aki tényeket keres, tényekhez ragaszkodik, kémelhárítási jegyzőkönyveket, csendőrségi vallomásokat lapoz, az nem hagyhatja annyiban. Ott tartunk, hogy az MKP-t a Komintern 1936-ban felfüggesztette ugyan, tehát formálisan se kizárni, se lehagyni nem tudták József Attilát, mert nem volt honnan. Bizonyos illegális mozgások mégis léteztek, s József Attila ezekben néhol bizonyos személyes közvetítő szerepet töltött be. Az a derék csendőrtiszt pedig, aki nyomozott ezek után a mozgások után, annak a neve legközelebb a délvidéki „hideg napokon" tűnt fel.

2017

Megjelent: Kenyeres Zoltán: Harmadik csöngetés
Savaria Universiti Press, 2018.